

Katerina Gadzheva

(Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences)

Dear Motherland, You Are an Earthly Paradise! Bulgaria's Nature in Children's Illustrations from the 1960s

Abstract: One of the most important tasks of the socialist literature intended for children was to instill in them love and devotion to the motherland. Illustrations played an essential role – they not only had to be remembered but also had to provoke feelings such as tenderness, peace and joy, with which the little ones would later associate their notions of Bulgaria. In the 1960s, new aesthetic models were introduced into Bulgarian art which affected book design as well. The article focuses on the question of whether the artistic experiments in illustration were received well by children, who were forced to move from realistic images to illustrations conforming to a new, previously unfamiliar decorative design.

Keywords: 1960s Bulgarian art, socialist propaganda, socialist education, children's illustrations, patriotism

Катерина Гаджева

(България, Институт за изследване на изкуствата, Българска академия на науките)

***Мила Родино, ти си земен рай!* Природата на България, представена в детските илюстрации от 1960-те години на XX век**

Съществуват различни мнения по въпроса помагат или пречат илюстрациите към литературните произведения, посветени на децата. Докато описваният разказ се разгръща бавно и постепенно, под формата на спирала, то изображенията, тъкмо напротив, са значително по-концентрирани и директни в посланията си към читателите, които лесно могат да попаднат в „клопката“ на прецизно нарисуваните детайли и да се плъзнат по повърхността на текста, без да навлязат дълбоко в неговото съдържание. Особено трудно е илюстрирането на фантастични или приказни истории, които имат за цел да провокират въображението на малките читатели. Владимир Пропп е категоричен, че колкото и да са красиви илюстрациите в книгите, от колкото и талантиливи автори да са, те не предават същността на приказния свят, а представят една негова стилизация. Според Пропп

принципно е невъзможно приказките да бъдат илюстрирани, тъй като събитията в тях се случват извън времето и пространството, а изобразителното изкуство ги пренася в реалността, отнемайки приказността на разказваното (Пропп/Propp 2000: 16).

В същия дух е изказано мнението на Бруно Бетелхайм, според когото илюстрациите не са полезни за малките, тъй като насочват интереса и въображението им извън тях самите и отклоняват вниманието им от въпроса как те биха могли да преживеят разказваната история, ако можеха да участват в нея (Bettelheim 1976: 59-60). На противоположното мнение обаче е Валтер Бенямин, който посвещава не малко свои есета на

проблеми, свързани с играта, обучението и текстовете, предназначени за малките. Авторът защитава тезата, че тъй като голяма част от детската литература педагогически не е съобразена с психиката и интересите на подрастващите, тя често е скучна за тях, докато илюстрациите се превръщат в „спасителна благодат“.

Художникът и детето – пише той – общуват директно чрез изображенията, които са портал, водещ към други, радостни и свободни пространства. Илюстрациите заобикалят педагогическите теории и бързо, зад гърба на писателите, децата и художниците се сближават (Freudenburg 1998: 263).

Днес повечето автори могат сами да изберат дали техните произведения да бъдат илюстрирани или не, с кой художник да работят и каква да е сететическата насока на изображенията, визуализиращи историите, разказвани с думи. В настоящата статия обаче фокусираме вниманието върху социалистическата реалност, при която решенията за това как да изглеждат детските книги се взимат от властта. Управляващите използват текстовете и образите, за да отправят към подрастващите определени идеологически послания, като по този начин контролират дори и свободното им време, прекарвано у дома. Обект на интерпретации са някои илюстрирани книжки от 60-те години на XX век, предназначени за най-малките и учениците от началните класове. Търси се отговор на въпроса интересуват ли се художниците от реакциите на децата и съобразени ли са изображенията, представящи емблематични природни картини от България, с когнитивните особености на различните възрастови групи.

В годините, в които възможността за въздействие върху масите е все още ограничена, книгите – най-близките приятели на децата, – се превръщат в предпочитано от властта пропагандно средство, чрез което малките се запознават с нормите на поведение и моралните ценности в социалистическото общество. Партийни дейци, журналисти, литератори, педагози и изкуствоведи активно обсъждат въпроса какви да бъдат книжките, за да могат не само да радват децата, но и да развиват характерите им, поведенческите им способности и не на последно място – естетическия им вкус. Първото и най-важно условие е, литературата за тях да бъде отпечатвана в голям тираж, така че да достига до всички краища на страната, обхващайки възможно най-широк кръг от подрастващите. Това се оказва проблем, който започва да се разрешава едва през 60-те години:

По лавиците на книжарниците в Пловдив, Варна, Русе, Плевен, Благоевград – четем на старниците на вестник „Народна култура“ от 1959 г. – няма детски илюстрирани книжки, да не говорим за малките градове и особено селата, докъдето те въобще не стигат. [...] Всяка новоизлязла книжка, особено ако е по-красиво оформена, не се задържа на пазара повече от един до два месеца. Даже и книжки, чието художествено качество е съмнително [...] бърже се разпродават поради липсата на по-добри. [...] Има случаи, когато книжките буквално се разграбват в няколко дни, като „Медената пита“ (Златко/Zlatko 1954)¹, издадена в 100 000 бройки, „Маскираната лисица“ (Минков/Minkov 1957) – също в 100 000 тираж, „Червената шапчица“ (Перо/Perо 1958) – в 60 000 и пр. Ако тези книги биха се издали дори в 150 000-200 000 тираж, те пак биха се разпродали в един до два месеца (Георгиев/Georgiev 1959: 1).

Дори и през следващите десетилетия тиражите не достигат мечтаните 200 000 броя, но въпреки това осезаемо се увеличават, разпространението също се подобрява. Недостигът обаче продължава да съществува, макар и в по-малки мащаби. Изданията с

¹ Първото издание на книгата е през 1954 г. в тираж 30 000 бр.

качествени и най-вече – реалистични изображения (каквито са и в горепосочените заглавия), първи изчезват от търговската мрежа.

Второто съществено изискване е детските книжки да бъдат богато илюстрирани от най-добрите български художници. Образите достигат по-бързо до малките читатели, които запомнят историите именно благодарение на тях. Властта ясно съзнава, че чрез изображенията подрастващите могат да бъдат контролирани от най-ранна възраст, още преди да са се научили да четат сами. Това е и времето, в което трябва да бъдат положени основите на социалстическото възпитание, осигуряващо нужните за режима качества като уравновесеност, жертвоготовност, бдителност, трудолюбие и пр. В ключовото за епохата „Обсъждане на състоянието и задачите на съвременната българска илюстрация“, организирано от Комитета за наука, изкуство и култура и Съюза на художниците в България през 1953 г., се отбелязва:

Илюстрацията има задачата да даде правдиво идейно тълкуване на литературното произведение, да усилва неговия познавателен характер, като чрез отликите си – изобразителна нагледност – преодолее сравнително недостатъчната нагледна образност на литературата (Обсъждане.../Obsazhdane... 1953: 5).

Текстовете, ориентирани към малките, както и съпътстващите ги изображения, трябва да представят най-важните и близки до децата идеи като родова памет, майчина любов, партийна закрила и най-вече – национална принадлежност. Възпитанието в любов и преданост към родината включва запознаване с фолклора и традициите, с революционното минало на страна, с природните красоти на България, повечето от които малките все още не са виждали със собствените си очи.

Особено важно за периода на социализма е ясното разграничаване на „нашето“ от „чуждото“, а то в голяма степен става благодарение на определени образи, които се запечатват в съзнанието на децата: планините, димящите комини на заводите, цветята, житните поля, плодните дръвчета, усмихнатите работници и ученици – това е България, която подрастващите трябва да познават. Ролята на естетическото възпитание, пряко свързано с развитието на патриотичните чувства, е ключова. Какво от родината се представя и как точно художникът го предава? Партията е заинтересувана да ръководи и напътства дискусиите по тези въпроси, тъй като те са ключ към формиране на съзнанието и насочване на емоциите на подрастващите.

През 50-те години на XX век от илюстрацията се очаква да бъде партийно ангажирана – да служи на властта и да възпява новия обществен строй, и реалистична – разбираема, вдъхновена от истинския живот, директно свързана с ежедневието и проблемите на социалистическото общество. Необходимо е рационалността да владее изображенията, за сметка на емоционалността, а това води до безизразни, лишени от дълбочина композиции. Как да бъде представена родината, без на преден план да са изтъкнати чувствата, които пораждаат нейните красоти? След 1945 г. пейзажът постепенно изчезва от репертоара на българските художници – той е разкритикуван като буржоазна отживелица, а произведенията, представящи китни кътчета от България, се обявяват за формалистични, тъй като не отговарят на най-важното изискване в социалистическото изкуство – наличието на динамичен сюжет. Актуални стават изображенията на новата, преобразена действителност, в които най-важни са резултатите от организираната човешка дейност, апотеоза на машинната техника, внушителни общи планове на богатата реколта и грижите, които полагат за нея кооператорите в различните годишни времена. Целта на новите композиции е не да събуждат топли чувства към родната земя, а да възпитат преклонение и страхопочитание към Партията, която тържествува над природата.

1960-те години идват с промени в политическата ситуация и в художествения живот. След буквализма и реализма, сковаващи изкуството, художниците най-сетне получават възможност за по-свободен израз и експериментиране. Пейзажът е реабилитиран – той се завръща в изложбените зали и на страниците на детските книжки, но в нова интерпретация. В ход е и мащабна държавна политика за естетическо възпитание на нацията, която обхваща всички възрастови групи. Гражданинът на социалистическото общество трябва да се различава от този на капиталистическото по високата си култура и интереса си към изкуството (което е достъпно за всички, а не само за избрани).

За идеалистическата естетика, която по принцип отрича обществената детерминираност на човешките оценителни способности – четем в периодичното издание „Въпроси на детската литература“ – естетическият вкус е вродена интуитивна способност, която не подлежи нито на развитие, нито на изменение. Разбирането на вулгарните материалисти не е много далеч от това на идеалистите – с тази разлика, че за тях вкусът е инстинктивна способност, чиито носител е анатомо-физиологическата структура на нервната система (Меламед/Melamed 1966: 31).

Според идеологическата доктрина желанието за усъвършенстване и непрестанно движение напред са характерни само за социалистическия човек, който има власт над собственото си психическо и физическо развитие. В капиталистическия свят – тъкмо напротив – всички хора се задоволяват единствено с природните дадености, те нямат нито желание за самоусъвършенстване, нито възможност за осъществяване на какъвто и да е прогрес. Социалистическата партия обаче не оставя своите поданици да работят върху себе си безконтролно – тя бди над тях денонощно, насочва и насърчава техния стремеж към нови знания и достижения. Насоките на развитие са зададени от решението на Партията.

Когато говорим за естетическия вкус като обект на възпитание, всъщност можем да имаме предвид преди всичко създаването на правилни, общоприети, основни норми на оценка, извън които вкусът става лош, оценъчните съждения на индивида противоречат на общоприетите норми в обществото. Кои норми? Очевидно тук не може и дума да става за друго, освен за правилата на човешкото общежитие, за неговите нравствени и политически норми. В нашето социалистическо общество, което вече научно определи най-важните морални черти на строителя на комунизма, те са добре известни (Меламед/Melamed 1966: 43).

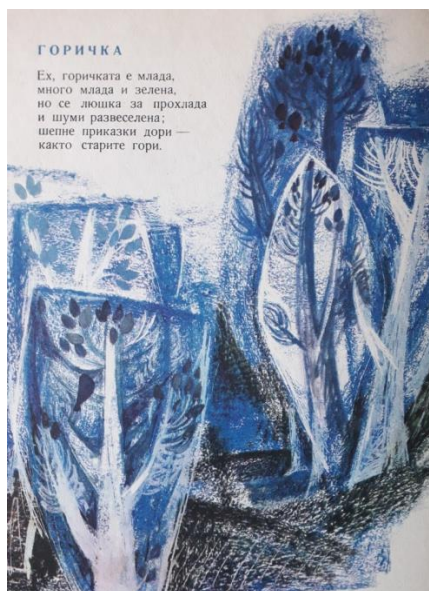
Правилната естетическа ориентация всъщност е декларация за заемането на определена политическа позиция, дотолкова, доколкото социалистическите страни се отличават от Запада не само идеологически, но и естетически – тук всичко е скромно, а не крещящо, уравновесено, а не дисбалансирано, възпитателно и градивно, а не неморално и разрушително. Именно на това се учат подрастващите, които за пръв път се срещат с изкуството и започват да формират свой вкус към социалистическите измерения на красивото чрез илюстрациите в детските книжки. Те първи приучават малките към „четене“ на художествения образ, развиват тяхната чувствителност към формата, цвета, фактурата.

Новото време идва с нови естетически ценности – реализмът вече е компрометиран, тъй като се свързва с предишния суров политически период, от който властта иска да се разграничи. Педагозите, също както изкуствоведите, намират начини да обясняват преимуществата на новата естетика и недостатъците на старата:

Строгата перспектива – пише Ангелина Атанасова – изсушава художествената картина. А в картината със силно художествено въздействие зрителят не забеле-

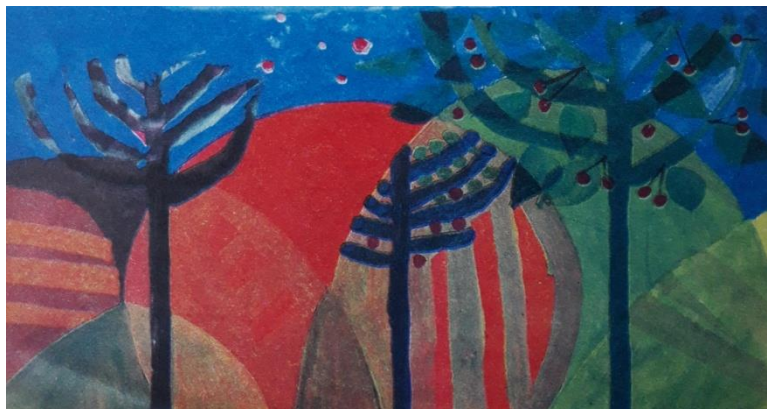
лязва перспективните грешки. Спазването на строга перспектива в илюстрацията за деца е неподходящо, защото накърнява приказната атмосфера. Най-правилно е предаването на перспективните изменения да се подчини на емоционалното въздействие на изображението. Заради приказната атмосфера перспективното изобразяване може да се избегне (Атанасова/Atanasova 1965: 86-87).

Независимо от предписанията обаче, децата продължават да предпочитат реалистичните илюстрации, които смятат за по-красиви и разбираеми (Гаджева/Gadzheva 2023: 65-66). Според властта обаче, подобрените условия на живот, както и индустриалният напредък на страната, също трябва да бъдат отразени на страниците на книгите: промените в инфраструктурата, навлизането на модерните стоки и материали, променящи ежедневието на хората, цветовият фон – пластмаси, синтетични багрила, изкуствени материи и пр. Увлечени в изследването на новите естетически територии, доскоро забранени за тях, художниците започват да се отдалечават от децата, които все по-трудно разбират творческите им експерименти. Илюстрациите в книгите стават сухи, геометрични и твърде отдалечени от смисъла на текстовете. С неодобрение се приемат несъответствията в колорита и формите, особено тогава, когато става въпрос за природни картини, описани ясно и подробно от писателите и поетите (ил. 1).

Ил. 1. Илюстрация към книгата *Летни пътечки* от Цветан Ангелов.
Художник Мира Йовчева. София 1968.

От своя страна авторите и изкуствоведите настояват, че подобни решения развиват въображението на децата и провокират тяхното асоциативно мислене. В обществото се заражда недоволство от факта, че стремежът към налагане на нова естетика започва осезаемо да измества по-важните задачи, които стоят пред социалистическата литература – да информира и образова подрастващите, да възпитава у тях чувство на национална принадлежност и любов към отечеството. Повечето илюстрации трудно събуждат мили и топли чувства към природните красоти на България, които се рисуват крайно стилизирано, опростено и декоративно (ил. 2, 3).

Ил. 2. Илюстрация към книгата *Лодка от хартия* от Богдана Зидарова.
Художник Румен Скорчев. София 1970.

Ил. 3. Илюстрация към книгата *Книжка-верижка* от Лъчезар Станчев.
Художник Георги Ковачев. София 1969.

Не малко педагози и родители коментират прекалено свободните интерпретации на художниците: журналистът Димо Казасов пише на страниците на вестник „Отечествен фронт“:

Забравя се, че с много пейзажи и животни детето за първи път се сблъсква и че то трябва да се запознае с тяхната истинска, а не уродлива външност. [...] Разгърнете например книжката „Под цъфналата круша“ от Ненчо Савов, илюстрирана от Мира и Иван Йовчеви. В текста четем: „По зелените ливади агънца пасат. Представата е ясна и ярка „Просторни ливади, обрасли със зелена трева, която хрупкат лакомо агънцата на селското стадо“. А илюстрацията? Не ливади, а два хълма! Не дори зелени, а пембени! Не весело агнешко стадо, а три омърлушени животни, наподобяващи агнета. И за почуда – в подножието на двата хълма – три малки рибки! А реката? Реката е останала във въображението на художниците. А цъфналата круша? Едно измъчено, боядисано в синьо дърво, по тъжните върхари на което стърчат няколко нескопосани и унили цветчета! Резултатът – извратена, обеднена, изсушена представа (Казасов/Kazasov 1964: 4) (ил. 4).

Ил. 4. Илюстрация към книгата *Под цъфналата круша* от Ненчо Савов.
Художници Мира и Иван Йовчеви. София, 1963

На страниците на периодичното издание „Семейство и училище“ Любомир Близнев описва следния случай:

Една библиотекарка разказва, че дала на дете книгата „През гори и води“. Детето попитало: „Другарко, какво е това животно?“. Тя погледнала, но не могла да разбере. А то било плъх, но – както тя казва – „с глава на мечка и с крака на жаба“. [...] Друга библиотекарка разказваше как децата реагирали на несполучливи илюстрации в книжката на Здравко Сребров „Малка повест за птичето, семката и младата крушка“ – художник Борислав Стоев – която децата много харесвали. Те искали да видят къде е нарисувана най-хубавата круша, за която се говори в текста. Когато библиотекарката им показала илюстрацията на крушата, те казали: „Тази круша не е хубава. По-хубава няма ли?“ (Близнев/Bliznev 1965: 14) (ил. 5, 6).

В списание „Начално образование“ критики се публикуват почти във всеки брой:

Наблюдавалият добросъвестно излезлите през последните две-три години илюстрирани детски книжки [...] не остава с впечатлението, че нашите художници са направили действително усилие да се доберат до пъргавата, пърхаща, мъчно уловима и бързо променяща се детска душа (Петров/Petrov 1963: 570);

Предизвикват ли тези картини възхищение от красотите на нашата родина? [...] С какво вдъхновение, любов и патриотизъм излива душата си писателят, а художникът набързо е надраскал някакъв „роден пейзаж“. Тези картини не само че не възпитават, а напротив, от тях ти става неприятно и ти бързаш да отместиш поглед. Нима художниците смятат, че първокласниците или второкласниците имат такива богати представи и могат да тълкуват тези неясни и непълни картини (Даскалова/Daskalova 1963: 756)?

Ил. 5, 6. Илюстрации към книгата *Малка повест за птичето, семката и младата крушка* от Здравко Сребров. Художник Борислав Стоев. София 1963.

През 60-те години на XX век се наблюдава и завръщане на интереса към селото, към народните традиции и занаяти. Много от естетическите търсения на художниците, работещи в областта на детската илюстрация, са свързани с насочване към възрожденското изкуство, към орнаментиката, заимствана от шевиците, чергите, писаните грънци и пр. Идеята на новата художествена вълна е, че именно чрез традиционните багри и форми, които препращат към исконни народни вярвания и обичаи, а не чрез реалистичните пейзажи (ил. 7) у децата се възпитават родолюбиви чувства.

Ил. 7. Илюстрация към книгата *Сладкопойна чучулига* от Цоню Калчев. Художник Мана Парпулова. София 1968.

Стремещът към „осъвременяване на традициите“ обаче води до уеднаквяване на художественото оформление на изданията, които се изпълват с еднотипни изображения. Новата естетика се подкрепя и от някои педагози, които настояват, че малките деца възприемат най-добре плоскостно-декоративните композиции и равните тонове (Атанасова/ Atanasova 1965: 89). Те се позовават на самите детски рисунки, в които са налице несъответствия между реален и рисуван цвят, липса на перспектива, летящи във въздуха персонажи и пр. Други, тъкмо напротив, смятат, че децата харесват реалистичните илюстрации, точно защото не могат да рисуват добре. Те са много по-разбираеми и полезни за тях, тъй като освен красиви са и информативни:

Всеки, даже и възрастни, се любува като дете на илюстрациите на Марайа, Нардини, Кремолини, Бенвенути, на илюстрациите на В. Лазаркевич, от Ал. Божинов в „Златна книга за нашите деца“, Г. Атанасов, Поплилов. Всеки е тръпнел от възхищение пред голямата мощ на израза в илюстрациите на Густав Доре, всеки си спомня илюстрациите към книгите на Майн Рид, Ф. Купер, Жул Верн и т. н. [...] Облекла, прически, оръжия, движение, форма, багра – всичко това е поднесено на читателя-зрител като установена творческа съвкупност и единство, с такава вещина, познаване и майсторство, че същият не може да преодолее дълги минути очарованието си от тях (Петров/Petrov 1963: 571).

Неоспорим факт е, че в своето психологическо съзряване децата минават през няколко етапа, в които възприемат света, респективно – неговите художествени превъплъщения, по различен начин. Ето защо няма как и в живописата, и в приложното изкуство, и в илюстрациите, ориентирани към различните възрастови групи, да бъде следвана една единствена естетическа посока. Според социалистическата идеология всяка природна даденост у човека може да бъде победена с постоянство и упоритост. Разбиранията за красиво и грозно се възпитават, също както и отношението към изкуството – необходимо е време, а и известна принуда, за да бъдат приети новостите. Емоционалното въздействие на изображенията обаче не подлежи на рационални планове – то се заражда от специалната връзка между зрителя и художника, който познава и уважава специфичната детска чувствителност. Определени представи малките неизменно свързват със светли и оптимистични образи – красива е майката, красиво е детството, красива е и родната земя. И не държавните стратегии, а само израстването може да промени това.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасова 1965: *Атанасова, А.* Детската рисунка и рисунката за деца. – В: Въпроси на детската литература, Т. 2. София: Народна младеж, 82-91 (Atanasova 1965: *Atanasova, A.* Detskata risunka i risunkata za detsa. – In: Vaprosi na detskata literatura, T. 2. Sofia: Narodna Mladezh, 82-91).
- Близнев 1965: *Близнев, Л.* За илюстрациите на детските книги. – Семейство и училище, № 3, 12-15 (Bliznev 1965: *Bliznev, L.* Za ilyustratsiite na detskite knigi. – Semeystvo i uchilishte, № 3, 12-15).
- Гаджева 2023: *Гаджева, К.* Илюстрацията – важна част от политическото и естетическото възпитание на социалистическото дете. Фокус върху 50-те и 60-те години на XX. – В: Метаморфози. Изкуствоведски четения 2022. София: Институт за изследване на изкуствата, 59-76 (Gadzheva 2023: *Gadzheva, K.* Ilyustratsiata – vazhna chast ot politicheskoto i esteticheskoto vazpitanie na sotsialisticheskoto dete. Fokus varhu 50-te i 60-te godini na XX. – In: Metamorphosis. Art Studies 2022. Sofia: Institut za izsledvane na izkustvata, 59-76).
- Георгиев 1959: *Георгиев, Б.* Защо липсват детските илюстровани книжки? – Народна култура, № 7, 14 февр., 1 (Georgiev: *Georgiev, B.* Zashto lipsvat detskite ilyustrovani knizhki? – Narodna kultura, № 7, 14 febr., 1).

- Даскалова 1963: *Даскалова, С.* Илюстрациите в буквара и в читанките за първи и втори клас трябва да се подобрят. – Начално образование, № 12, 755-757 (Daskalova 1963: *Daskalova, S.* Ilyustratsiite v bukvara i v chitankite za parvi i vtori klas tryabva da se podobyat. – Nachalno obrazovanie, № 12, 755-757).
- Казасов 1964: *Казасов, Д.* Против безвкусицата и фалша. За илюстрацията в детската книга. – Отечествен фронт, № 6113, 26 април, 4 (Kazasov 1964: *Kazasov, D.* Protiv bezvkusitsata i falsha. Za ilyustratsiata v detskata kniga. – Otechestven front, № 6113, 26 april, 4).
- Златко 1957: *Златко, Б.* Медената пита. Художник Вадим Лазаркевич. София: Български художник (Първо издание 1954) (Zlatko 1957: *Zlatko, B.* Medenata pita. Hudozhnik Vadim Lazarkevich. Sofia: Balgarski hudozhnik (Parvo izdanie 1954)).
- Меламед 1966: *Меламед, Н.* Възпитаване на естетически вкус у децата. – В: Въпроси на детската литература, Т. 3. София: Народна просвета, 31-53 (Melamed 1966: *Melamed, N.* Vazpitavane na esteticheski vkus u detsata. – In: Vaprosi na detskata literatura, T. 3. Sofia: Narodna prosveta, 31-53).
- Минков 1957: *Минков, С.* Маскираната лисица. Художник Вадим Лазаркевич. София: Български художник (Minkov 1957: *Minkov, S.* Maskiranata lisitsa. Hudozhnik Vadim Lazarkevich. Sofia: Balgarski hudozhnik).
- Обсъждане състоянието и задачите на съвременната българска илюстрация 1953. София: Земиздат (Obsazhdane sastoyaniето i zadachite na savremennata balgarska ilyustratsia 1953. Sofia: Zemizdat, 1953).
- Перо 1958: *Перо, Ш.* Червената шапчица и други приказки. Художник Джани Бенвенути. Прев. от фр. Зефира Кацкова. София: Български художник (Pero 1958: *Pero, Ch.* Chervenata shapchitsa i drugi prikazki. Hudozhnik Dzhani Benvenuti. Prev. ot fr. Zafira Katskova. Sofia: Balgarski hudozhnik).
- Петров 1963: *Петров, В.* Да не позволим упадъчното в илюстрацията на детската книга да влияе отрицателно върху обучението и възпитанието на учениците. – Начално образование, № 8, 570-574 (Petrov 1963: *Petrov, V.* Da ne pozvolim upadachното v ilyustratsiata na detskata kniga da vliyaе otritsatelno varhu obuchenieto i vazpitaniето na uchenitsite. – Nachalno obrazovanie, № 8, 570-574).
- Пропп 2000: *Пропп, В.* Собрание трудов. Русская сказка. Москва: Лабиринт (Propp 2000: *Propp, V.* Sobranie trudov. Russkaya skazka. Moskva: Labirint).
- Bettelheim 1976: Bettelheim, B. The uses of enchantment. The meaning and importance of fairy tales. New York: Thames and Hudson.*
- Freudenburg 1998: *Freudenburg, R.* Illustrating childhood – „Hansel and Gretel“. – *Marvels & Tales*, № 2, 263-318.